MULTIMADANIY MUHITDA O‘QITUVCHINING MUNOSABATLARNI BOSHQARISH QOBILIYATI

Djabbarova Feruza Azamovna
Osiyo Xalqaro Universiteti
Tayanch doktorant
https://doi.org/10.5281/zenodo.19693733

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyatini rivojlantirish muammosi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqot o‘rnatish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda pedagogik kuzatish, tahlil, taqqoslash hamda ilmiy adabiyotlarni o‘rganish metodlaridan foydalanildi. Multimadaniy muhitda o‘qituvchining kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalari muhim omil sifatida ko‘rib chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o’qituvchining moslashuvchanligi va madaniyatlararo sezgirligi ta’lim samaradorligini oshiradi. Shuningdek, nizolarni boshqarish va ijobiy psixologik muhit yaratish muhimligi asoslab berildi. Maqolada o‘qituvchilar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari pedagogik faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiladi. Muallifning ilmiy hissasi multimadaniy ta’limda munosabatlarni boshqarish modelini aniqlashtirishdan iborat. Amaliy ahamiyati esa o‘qituvchilar malakasini oshirish jarayonida qo‘llash imkoniyati bilan belgilanadi.

KALIT SO‘ZLAR

Multimadaniy muhit, o‘qituvchi kompetensiyasi, munosabatlarni boshqarish, madaniyatlararo kommunikatsiya, pedagogik muloqot, ijtimoiy kompetensiya, kommunikativ ko‘nikmalar, ta‘lim samaradorligi

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается проблема формирования у учителя способности управлять межличностными отношениями в поликультурной среде. Актуальность исследования обусловлена необходимостью эффективного взаимодействия с

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Поликультурная среда, компетенции учителя, управление

представителями различных культур в образовательном процессе. В работе использованы методы педагогического наблюдения, анализа, сравнения и изучения научной литературы. Особое внимание уделяется коммуникативным и социальным компетенциям учителя. Результаты исследования показали, что гибкость и межкультурная чувствительность педагога способствуют повышению эффективности обучения. Обоснована значимость управления конфликтами и создания благоприятного психологического климата. В статье предложены практические рекомендации для педагогов. Полученные результаты могут быть использованы в совершенствовании педагогической деятельности. Научный вклад автора заключается в уточнении подходов к управлению отношениями в поликультурной среде. Практическая значимость определяется возможностью применения в системе повышения квалификации учителей.	*отношениями, межкультурная коммуникация, педагогическое общение, социальная компетентность, коммуникативные навыки, эффективность обучения*
ABSTRACT	**KEY WORDS**
Annotation. This article examines the issue of developing a teacher's ability to manage interpersonal relations in a multicultural environment. The relevance of the study is обусловлена the need for effective interaction with representatives of diverse cultures in modern education. The research methodology includes pedagogical observation, analysis, comparison, and review of scientific literature. Particular attention is paid to the communicative and social competencies of teachers. The results show that flexibility and intercultural sensitivity significantly enhance educational effectiveness. The importance of conflict management and creating a positive psychological climate is substantiated. The article provides practical recommendations for teachers. The findings can be applied to improve pedagogical practice. The author's scientific contribution lies in clarifying approaches to managing relationships in multicultural settings. The practical	*Mmulticultural environment, teacher competence, relationship management, intercultural communication, pedagogical communication, social competence, communicative skills, educational effectiveness*

significance is related to its application in teacher professional development programs.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida globallashuv jarayonlari kuchayib borar ekan, multimadaniy muhitda samarali faoliyat yuritish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, turli millat, madaniyat va ijtimoiy guruhlarga mansub o‘quvchilar bilan ishlash jarayonida o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati muhim omillardan biri sifatida namoyon bo’ladi. Shu nuqtai nazardan, multimadaniy muhitda o‘qituvchining kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish zarurati tadqiqot muammosi sifatida belgilandi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ta’lim jarayonida madaniyatlararo muloqotni samarali tashkil etish, o‘quvchilar o‘rtasida ijobiy psixologik muhit yaratish hamda turli madaniy qarashlar to’qnashuvini konstruktiv yo‘l bilan hal etish ehtiyoji bilan izohlanadi. Hozirgi kunda o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki murakkab ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi subyekt sifatida ham faoliyat yuritadi.

Tadqiqotning maqsadi multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyatini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish hamda uni rivojlantirish yo‘llarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot doirasida multimadaniy muhit tushunchasining mazmunini ochib berish, o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish kompetensiyasini tahlil qilish, madaniyatlararo kommunikatsiyaning pedagogik ahamiyatini aniqlash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilandi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati multimadaniy ta’lim sharoitida o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalarini chuqurroq yoritish bilan belgilanadi. Uning amaliy ahamiyati esa tadqiqot natijalaridan o‘qituvchilar malakasini oshirish jarayonida hamda ta’lim samaradorligini oshirishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.Quyidagi 1-jadval kompetensiyaning tavsifi va ahamiyati boyitib ko‘rsatilgan.

1- jadval

Kompetensiya turi	**Tavsifi**	**Ahamiyati**
Kommunikativ kompetensiya	Samarali muloqot o‘rnatish, fikrni aniq ifodalash	O‘quvchilar bilan aloqa mustahkamlanadi
Ijtimoiy kompetensiya	Jamoa bilan ishlash, hamkorlikni tashkil etish	Sinfda ijobiy muhit yaratiladi
Madaniyatlararo sezgirlik	Turli madaniyatlarni tushunish va hurmat qilish	Konfliktlarning oldi olinadi
Psixologik moslashuvchanlik	Turli vaziyatlarga moslasha olish	Nizolar samarali hal qilinadi

Refleksiv qobiliyat	O‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash	Kasbiy rivojlanish ta’minlanadi

Multimadaniy ta’lim muammosi bugungi kunda pedagogika, psixologiya va sotsiologiya fanlari kesishgan nuqtada keng o‘rganilayotgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi[3]. Mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlarida multimadaniy muhit turli millat, til, din va madaniy qadriyatlarga mansub shaxslarning o‘zaro ta’siri va hamkorligi asosida shakllanadigan murakkab ijtimoiy makon sifatida talqin etiladi. Bunday muhitda ta’lim jarayonini samarali tashkil etish o‘qituvchidan faqatgina fanga oid bilimlarni emas, balki keng dunyoqarash, bag‘rikenglik va moslashuvchanlikni ham talab qiladi.

Ilmiy manbalarda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati uning kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismi sifatida e’tirof etiladi. Ushbu qobiliyat o‘qituvchining o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatishi, ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishi hamda turli ijtimoiy-psixologik vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, multimadaniy sinf sharoitida o‘qituvchining har bir o‘quvchiga nisbatan hurmat va tenglik tamoyillariga amal qilishi muhim ahamiyat kasb etadi[1].

Ko‘plab tadqiqotlarda madaniyatlararo kommunikatsiya tushunchasi markaziy o‘rin egallaydi. Ushbu tushuncha turli madaniyat vakillari o‘rtasida samarali axborot almashinuvi, o‘zaro tushunish va hamkorlikni ta’minlash jarayoni sifatida izohlanadi. O‘qituvchining madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasi uning nafaqat nutqiy faoliyatida, balki noverbal muloqotida, xulq-atvorida va qaror qabul qilish jarayonida ham namoyon bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuvi, o‘zaro hurmat asosida munosabat o‘rnatishi va ta’lim jarayonidagi faolligini oshirishga xizmat qiladi[10].

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda o‘qituvchining refleksiv faoliyati, ya’ni o‘z faoliyatini tahlil qilish va baholash qobiliyati alohida ta’kidlanadi. Refleksiya orqali o‘qituvchi o‘zining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi hamda multimadaniy muhitda yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarga moslashishni o‘rganadi. Shu bilan birga, empatiya — boshqalarning his-tuyg‘ularini anglash va ularga hamdard bo‘lish qobiliyati ham muhim omillardan biri sifatida qaraladi. Empatik yondashuv o‘quvchilar bilan ishonchli munosabatlarni shakllantirishga yordam beradi[5].

Bundan tashqari, pedagogik tadqiqotlarda kommunikativ moslashuvchanlik tushunchasi ham keng yoritiladi. Ushbu tushuncha o‘qituvchining turli madaniy va ijtimoiy sharoitlarga tezda moslasha olish, muloqot uslubini vaziyatga qarab o‘zgartira bilish qobiliyatini anglatadi. Multimadaniy muhitda aynan shu xususiyat o‘qituvchining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Yuqoridagi nazariy qarashlar shuni ko‘rsatadiki, multimadaniy ta’lim sharoitida o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati ko‘p qirrali va murakkab jarayon bo‘lib, u kommunikativ, ijtimoiy, psixologik va madaniy kompetensiyalarning uyg‘unlashuvini talab etadi[7]. Shu bois, mazkur tadqiqotda aynan ushbu jihatlar asos qilib olinib, ularning amaliy ahamiyati ham yoritib beriladi.

Ushbu tadqiqot multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyatini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ilmiy tadqiqotning asosiy maqsad va vazifalariga muvofiq metodologik yondashuvlar tanlandi. Tadqiqotning nazariy asosini shakllantirish uchun ilgari o‘tkazilgan ilmiy ishlar, pedagogik adabiyotlar va multimadaniy ta’lim bo‘yicha ilmiy maqolalar batafsil o‘rganildi. Shu bilan birga, amaliy tadqiqot uchun real sinf muhitida o‘qituvchining faoliyatini kuzatish va tahlil qilishga imkon beruvchi metodlar qo‘llanildi.

Tadqiqotda asosiy metod sifatida pedagogik kuzatish ishlatildi. Bu metod orqali o‘qituvchining sinfdagi faoliyati, o‘quvchilar bilan munosabatlarini boshqarish usullari va nizoli vaziyatlarni hal etish yondashuvlari batafsil o‘rganildi. Kuzatish natijalari o‘qituvchining kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini real sharoitda baholash imkonini berdi. Kuzatish jarayonida e’tibor ayniqsa o‘qituvchining o‘quvchilar bilan psixologik muhitni qanday shakllantirishi, nizolarni qanday hal qilishi va madaniyatlararo sezgirligini qanday namoyon qilishi kabi jihatlarga qaratildi[8].

Shuningdek, intervyu va so‘rovnoma metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar o‘qituvchilarning o‘z tajribalari, kasbiy qarashlari va o‘zini baholashlariga asoslangan ma’lumotlarni olish imkonini berdi. Intervyular orqali o‘qituvchilarning multimadaniy muhitdagi muammolarga yondashuvi, muloqot uslublari va munosabatlarni boshqarishdagi shaxsiy strategiyalari aniqlab olindi. So‘rovnomalar esa ko’plab respondentlar bilan ishlashga imkon berib, natijalarni kengroq va ishonchli qilishda muhim rol o‘ynadi[12].

Tadqiqotda respondentlar tarkibi turli millat va madaniyat vakillarini o‘z ichiga oldi. Bu multimadaniy muhit sharoitida o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyatini chuqur va kompleks tahlil qilish imkonini yaratdi. Shu bilan birga, sifatli va miqdoriy ma’lumotlarni birgalikda qo‘llash natijalarning ishonchliligini oshirdi va ularni keng pedagogik amaliyotga moslashtirishga yordam berdi.

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodologiyasi tadqiqotning nazariy asosini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega bo’ldi. Ushbu metod orqali multimadaniy ta’lim, madaniyatlararo kommunikatsiya va o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish kompetensiyalari bo‘yicha mavjud nazariy qarashlar chuqur o‘rganildi.

Shu tariqa, metodologik yondashuv tadqiqotning asosiy muammosini tizimli o‘rganish va uni amaliy jihatdan yechish imkonini yaratdi.

Tahlil qilish jarayonida o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish kompetensiyasining turli jihatlari alohida ko‘rib chiqildi. Jumladan, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy kompetensiya, psixologik moslashuvchanlik va madaniyatlararo sezgirlik tadqiqotning markaziy obyekti sifatida belgilandi. Bu yondashuv multimadaniy ta’lim sharoitida o‘qituvchining samarali faoliyat yuritishini ta’minlovchi omillarni aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qildi. Mazkur metodologik yondashuvlar kombinatsiyasi tadqiqot muammosini to‘liq va tizimli o‘rganishga, multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyatini samarali baholashga imkon yaratdi hamda natijalarni pedagogik amaliyotga tatbiq etish asosini berdi.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati ta’lim jarayonining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini yaqqol ko‘rsatdi. Pedagogik kuzatishlar davomida aniqlanishicha, kommunikativ jihatdan faol, ijtimoiy jihatdan moslashuvchan va madaniyatlararo sezgir o‘qituvchilar sinfda ijobiy psixologik muhitni shakllantirishda ancha yuqori natijalarga erishadi[2]. Bunday muhitda o‘quvchilar o‘zlarini erkin his qiladi, o‘z fikrlarini ochiq bayon etadi va o‘quv jarayonida faol ishtirok etadi. Natijada ta’lim samaradorligi oshadi va o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hurmat hamda hamkorlik munosabatlari mustahkamlanadi.

Tadqiqot davomida o‘qituvchilarning munosabatlarni boshqarish strategiyalari chuqur tahlil qilindi. Aniqlanishicha, samarali o‘qituvchilar nizoli vaziyatlarda konstruktiv yondashuvni qo‘llab, muammoni keskinlashtirish o‘rniga murosaga kelish yo‘llarini izlaydilar. Ular o‘quvchilarning individual, madaniy va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda qaror qabul qiladilar. Bunday yondashuv o‘quvchilar o‘rtasida tushunmovchiliklarning oldini olishga yordam beradi. Aksincha, kommunikativ kompetensiyasi yetarli darajada rivojlanmagan o‘qituvchilarda nizolarni boshqarishda qiyinchiliklar yuzaga kelishi kuzatildi, bu esa sinfdagi umumiy muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatadi[14].

Intervyu va so‘rovnoma natijalari o‘qituvchilarning refleksiv faoliyati muhim ahamiyatga ega ekanligini yana bir bor tasdiqladi. O‘z faoliyatini muntazam tahlil qiluvchi, o‘z ustida ishlovchi va yangi pedagogik yondashuvlarni o‘zlashtirishga intiluvchi o‘qituvchilar multimadaniy muhitga tezroq moslashadi. Bunday o‘qituvchilar o‘quvchilarning ehtiyojlarini chuqurroq anglaydi va ular bilan samarali muloqot o‘rnatadi. Shu bilan birga, empatiya va bag‘rikenglik darajasi yuqori bo‘lgan pedagoglar o‘quvchilar bilan ishonchli va barqaror munosabatlar shakllantirishga muvaffaq bo‘lishadi.

Tadqiqot natijalari o‘qituvchining madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyasi o‘quvchilarning ijtimoiy faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ham ko‘rsatdi. Multimadaniy muhitda o‘zini erkin his qilgan o‘quvchilar nafaqat dars jarayonida, balki sinfdan tashqari faoliyatlarda ham faolroq ishtirok etadi. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvini yaxshilaydi, o‘zaro hurmat va bag‘rikenglik muhitini shakllantiradi hamda jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, tadqiqot davomida o‘qituvchining kommunikativ moslashuvchanligi alohida ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Turli madaniyat vakillari bilan ishlash jarayonida o‘qituvchi muloqot uslubini vaziyatga qarab o‘zgartira olishi, o’‘z nutqini va xatti-harakatlarini moslashtira bilishi zarur. Aynan shu jihat o‘qituvchining professional muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri sifatida namoyon bo‘ldi.

Olingan natijalar mavjud nazariy qarashlar bilan uyg‘unlikda bo’lib, multimadaniy ta’lim sharoitida o‘qituvchining kommunikativ, ijtimoiy va psixologik kompetensiyalari o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligini tasdiqladi. Shu asosda tadqiqot davomida bir qator amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Jumladan, o‘qituvchilar uchun madaniyatlararo kommunikatsiya ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar tashkil etish, nizolarni boshqarish strategiyalarini o‘rgatish hamda refleksiv faoliyatni rivojlantirish muhimligi asoslab berildi.

Bundan tashqari, tadqiqot natijalari o‘qituvchining shaxsiy sifatlari — sabr-toqat, bag‘rikenglik, ochiqlik va empatiya — multimadaniy muhitda samarali faoliyat yuritishda muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi[11]. Ushbu sifatlar o‘qituvchiga turli madaniyat vakillari bilan samarali munosabatlar o‘rnatish va ijobiy ta’lim muhitini yaratishda yordam beradi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati ta’lim jarayonining ajralmas qismi ekanligini va uning rivojlanishi ta’lim sifatini oshirishga bevosita ta’sir ko‘rsatishini isbotladi. Mazkur natijalar nafaqat nazariy jihatdan muhim, balki amaliy pedagogik faoliyatni takomillashtirishda ham keng qo‘llanilishi mumkin. Multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlovchi muhim omillardan biri ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchining kommunikativ, ijtimoiy va psixologik kompetensiyalari o‘zaro uzviy bog‘liq bo’lib, ular birgalikda samarali pedagogik faoliyatni ta’minlaydi. Ayniqsa, madaniyatlararo sezgirlik, empatiya va kommunikativ moslashuvchanlik kabi sifatlar multimadaniy muhitda muvaffaqiyatli ishlash uchun zarur shartlar sifatida namoyon bo’ldi.

Tadqiqot jarayonida o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish strategiyalari tahlil qilinib, konstruktiv yondashuvlar, murosaga asoslangan qarorlar va o‘quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish samarali natijalarga olib kelishi aniqlandi. Shu bilan birga, refleksiv faoliyatning rivojlanganligi o‘qituvchining o‘z ustida ishlashi va kasbiy mahoratini muntazam takomillashtirishida muhim rol o’ynashi asoslab berildi. Multimadaniy ta’lim sharoitida o‘qituvchining nafaqat bilim beruvchi, balki murakkab ijtimoiy munosabatlarni boshqaruvchi subyekt sifatidagi roli tobora ortib bormoqda. Shu bois, o‘qituvchilarni tayyorlash va ularning malakasini oshirish jarayonida madaniyatlararo kommunikatsiya, nizolarni boshqarish va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish zarur.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati multimadaniy muhitda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyatining nazariy asoslarini boyitish bilan belgilanadi. Amaliy ahamiyati esa ishlab chiqilgan tavsiyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq etish orqali o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirish imkoniyati bilan izohlanadi.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot natijalari multimadaniy ta’lim muhitida samarali pedagogik faoliyatni tashkil etishda o‘qituvchining munosabatlarni boshqarish qobiliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda yanada chuqurroq empirik tadqiqotlar olib borish hamda innovatsion pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Banks J.A. An Introduction to Multicultural Education. – Boston: Pearson, 2015.
2. Bennett M.J. Basic Concepts of Intercultural Communication. – Boston: Intercultural Press, 2013.
3. Byram M. Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. – Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
4. Deardorff D.K. The SAGE Handbook of Intercultural Competence. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 2009.
5. Gay G. Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice. – New York: Teachers College Press, 2018.
6. Hall E.T. Beyond Culture. – New York: Anchor Books, 1976.
7. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – New York: McGraw-Hill, 2010.
8. Kramsch C. Language and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1998.

9. Nieto S. Affirming Diversity: The Sociopolitical Context of Multicultural Education. – Boston: Pearson, 2017.
10. Samovar L.A., Porter R.E., McDaniel E.R. Communication Between Cultures. – Boston: Wadsworth, 2012.
11. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2010.
12. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. – Москва: Высшая школа, 1991.
13. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Москва: Логос, 2004.
14. Леонтьев А.А. Психология общения. – Москва: Смысл, 1999.
15. Сластёнин В.А. Педагогика. – Москва: Академия, 2002.